

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

ΑΝΕΠΙΘΥΜΗΤΟΙ
ΣΥΜΠΑΤΡΙΩΤΕΣ

Στοιχεῖα γιά τήν καταστροφή τῶν μειονοτήτων
τῆς Ἑλλάδας

Ἑβραῖοι, Τσάμηδες

Βιβλιόγραμμα

ΑΘΗΝΑ 2005

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΕΒΡΑΪΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΦΑΣΙΣΤΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Μιλώντας αναλογικά, μέ μοναδικό κριτήριο τόν ἀριθμό τῶν θυμάτων, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ ἐξόντωση τῶν Ἑλλήνων Ἑβραίων στήν κατοχική περίοδο ἦταν, μέ διαφορά, ἡ μεγαλύτερη ἐπιχείρηση μαζικῆς ἐξόντωσης τῶν στρατευμάτων καί τῶν ἀρχῶν Κατοχῆς ἐνάντια σέ Ἑλληνες πολίτες. Ἡ ἐκτόπιση καί ἡ ἐξόντωση 60.000 περίπου ἀτόμων, μέ τρόπους βιομηχανικούς, ὑπερβαίνει κατά πολύ τά θύματα τῆς πολιτικῆς τῶν ἀντιποίνων πού ἐφάρμοσαν οἱ κατακτητές ἐναντίον τῶν ἀμάχων στήν κατεχόμενη χώρα. Ἀναλογικά πάντα, αὐτή ἡ ἐπιχείρηση μαζικῆς ἐξόντωσης, ὑπερβαίνει, ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν θυμάτων, τόσο τίς καθαυτό πολεμικές ἐπιχειρήσεις τοῦ 1940-41 ὅσο καί τά θύματα τῆς πείνας τό 1941-42 ἢ τοῦ ἀνταρτοπολέμου, λίγο

Τό παρόν κείμενο ἐκφωνήθηκε ἀρχικά, στά ἀγγλικά, στό συνέδριο πού ὀργάνωσε ἡ Ἰσραηλιτική Κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης, στή Θεσσαλονίκη, τόν Νοέμβριο τοῦ 1997, μέ θέμα «Deportation and Resistance: The Perspectives of the Contemporary European Jewish Museums».

αργότερα. Από τὰ πολλά κεφάλαια, πού ἀναφέρονται στήν αίμορραγία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας κατά τήν κατοχική περίοδο, ἡ ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων τῆς χώρας εἶναι ἀναμφισβήτητα τό πιό μεγάλο, τό πιό βαρύν καί ἀπόλυτο.

Στίς συνθήκες αὐτές, προκαλοῦνται ἀρκετά ἐρωτηματικά γιά τήν ποιότητα τῆς μνήμης αὐτοῦ τοῦ γεγονότος. Νομίζω ὅτι εἶναι περιττό νά ἐξηγήσω τό τί ἀκριβῶς ἐννοῶ, μιλώντας στή Θεσσαλονίκη τοῦ 1996. Ἐνῶ ἀπό καιρό τὰ Καλάβρυτα, τό Δίστομο, ἡ Καισαριανή, τό Κομμένο, τό Κούρνοβο, ὁ Χορτιάτης, οἱ τόποι θυσίας καί ἐκτελέσεων, ἀπέκτησαν τὰ μνημεῖα τῆς μνήμης καί τίς τελετές πού τοῦς ἀρμόζουν, ἡ πόλη τῆς Θεσσαλονίκης, στό ἐπίκεντρο τοῦ δράματος, μόλις πρόσφατα γιόρτασε τέτοια ἀποκαλυπτήρια. Χρειάστηκε δηλαδή χρόνος πολὺς γιά τό ἀπλούστατο, καί μαζί μιά διεθνῆ συγκυρία αὐξημένης εὐαισθησίας ὡς πρός τό ἑβραϊκό Ὀλοκαύτωμα. Νομίζω δέ ὅτι καί αὐτό τό ἐλάχιστο συνάντησε ἀρκετά προβλήματα στήν καθυστερημένη ὑλοποίησή του.

Ὁ ἐξοβελισμός τοῦ καιρίου γεγονότος τῆς ἐξόντωσης ἀπό τήν ἀνεπίσημη ἢ καί τήν ἐπίσημη μνήμη χρονολογεῖται ἀπό τὰ πρῶτα μετά τήν Ἀπελευθέρωση χρόνια. Τό ἑλληνικό κράτος, γιά νά μὴν ἀναφερθοῦμε στίς τοπικές κοινωνίες, ἐμφανίστηκε ἐντυπωσιακά ἀδιάφορο στήν περίοδο μετά τήν Κατοχή. Στήν ὑπ' ἀριθμόν 1 συντακτική πράξη, «Περί ἐπιβολῆς κυρώσεων κατά τῶν συνεργασθέντων μετά τοῦ ἐχθροῦ», πράξη πού συντάχθηκε ἀπό τό ὑπουργικό συμβούλιο τῆς κυβέρνησης ἐθνικῆς ἐνότητας (τό ΕΑΜ, τό ΚΚΕ καί ἡ ΠΕΕΑ μετεῖχαν σέ αὐτό) καί δημοσιεύθηκε στό φύλλο τῆς Ἐφημερίδος

τῆς Κυβερνήσεως στίς 6 Νοεμβρίου τοῦ 1944, ἀναφέρονταν πλῆθος περιπτώσεων συνεργασίας μέ τόν ἐχθρό ἢ πρόκλησης ζημιῶν στή χώρα καί στόν συμμαχικό ἀγῶνα. Ἀπρόσμενα ὅμως ἀπουσιάζει ὅποια δῆποτε, ἔστω καί ἡ παραμικρή, ἀναφορά στήν τύχη τῶν Ἑβραίων τῆς χώρας, καί φυσικά ὅποια δῆποτε μέριμνα γιά τήν ἀναζήτηση ἐντόπιων συνεργατῶν στό ἔργο τῆς ἐξόντωσης τους, μέ σκοπό τήν ἐπιβολή κυρώσεων.

Οἱ νομοθετικές ρυθμίσεις σχετικά μέ τίς μεταβιβάσεις ἀκινήτων καί τοῦς παρανόμως πλουτίσαντες στή διάρκεια τῆς Κατοχῆς δέν ἀσχολοῦνται εἰδικά μέ τήν τύχη τῶν ἑβραϊκῶν περιουσιῶν πού «μεταβιβάστηκαν» μέ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τίς «διαδικασίες». Γιά τόν κρατικό μηχανισμό, ἀλλά καί γιά τό μεγάλο ποσοστό τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, συμπεριλαμβανομένου καί αὐτοῦ πού προέκυψε ἀπό τήν Ἀντίσταση, ἡ ὑπόθεση τῆς τύχης τοῦ ἑλληνικοῦ ἑβραϊσμοῦ δέν ἀποτελεῖ κεντρικό ἢ ἔστω σημαντικό ζήτημα. Γιά τόν λόγο αὐτό δημιουργοῦνται πλῆθος προβλήματα ἀκόμα καί στήν αὐτονόητη ἀποκατάσταση τῶν διασωθέντων Ἑβραίων, πού προσπαθοῦν νά ἀναβιώσουν τίς ρημαγμένες τους κοινότητες. Εἶναι περιττό νά θυμίσουμε ὅτι ἡ ἀδιαφορία αὐτή ἐντείνεται μέσα στό κλίμα ἐμφυλιοπολεμικῆς σύγκρουσης πού σαρώνει τή μετακατοχική Ἑλλάδα.

Στά προηγούμενα κείμενα, προσπαθήσαμε νά ἰχνηλατήσουμε τίς ρίζες τῆς ἀδιαφορίας –καί σέ πολλές περιπτώσεις τῆς ψυχρότητας ἢ καί ἐχθρότητας– πού ἐπέδειξαν μεγάλα τμήματα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἀπέναντι στήν ἐκτόπιση καί τήν ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων τῆς χώρας. Ἐπίσης, τή συμμετοχή καί συνέργεια, σέ πρακτικά ζητήματα, τῶν ἑλληνικῶν

ἀρχῶν, τῆς Χωροφυλακῆς λόγου χάρη, στήν ὅλη διαδικασία. Ἄν καί στήν Ἑλλάδα δέν συγκροτήθηκε ποτέ ἀντισημιτικό κίνημα σημαντικῶν διαστάσεων μέ διάρκεια, ἡ ὑπαρξη ἑνός λανθάνοντος ἀντισημιτισμοῦ, τοῦ ὁποίου οἱ θερμές ἐξάρσεις (1891, 1931) ἐμφανίζονται ὡς ἡ κορυφή τοῦ παγόβουνου, προβάλλει ἀπό πολλές πλευρές καί μπορεῖ, σέ κάποιο βαθμό, νά ἐξηγήσει συμπεριφορές καί ἀντιδράσεις στόν καιρό τῆς Κατοχῆς.

Τό ἐρώτημα πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ εἶναι πῶς πολύπλοκο. Ἀφορᾷ τίς ἀντιδράσεις τῆς Ἀντίστασης, τήν πολιτική καί τήν πρακτική τῶν ἀντιστασιακῶν κινήσεων τῆς Ἑλλάδας ἀπέναντι στά ἀντιεβραϊκά μέτρα τῶν ἀρχῶν Κατοχῆς· ιδιαίτερα, τίς προσπάθειες τοῦ ἀντιστασιακοῦ κινήματος νά ἀποτρέψει τήν ἐκτόπιση καί τήν ἐξόντωση τοῦ ἐβραϊκοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας. Ὁ χαρακτήρας τῶν ἀντιστασιακῶν πρωτοβουλιῶν, ἀντιφασιστικός ὅσο καί κοινωνικός καί πατριωτικός μέσα στίς ιδιόμορφες συνθήκες τῆς Κατοχῆς, θά ὑπέθετε κανεῖς ὅτι, ἐκ τῶν πραγμάτων, τίς καθιστοῦσε ἀλληλέγγυες μέ τίς ἀπειλούμενες ἐβραϊκές κοινότητες τῆς χώρας. Τό μέγεθος δέ τῆς ἀπειλῆς καί τῆς καταστροφῆς θά ὑποθέταμε εὐλόγα ὅτι θά ἔφερε τό ὅλο πρόβλημα στό ἐπίκεντρο τῶν κινητοποιήσεων καί τῶν προσπάθειῶν τους. Ὡστόσο, τά πράγματα δέν παρουσιάζονται τόσο ἀπλά καί αὐτονόητα.

Ἡ Ὀντέτ Βαρών, ἡ ὁποία ἔχει ἀσχοληθεῖ διεξοδικά μέ τόν ἀντιστασιακό Τύπο, διαπίστωσε τήν ἰσχύτητα (στήν πραγματικότητα, οὔτε ἡ λέξη αὐτή ἐπαρκεῖ, πολλές φορές, γιά νά ἀποδώσει τήν ἀπόλυτη, ἐπί τοῦ προβλήματος, σιγή) τῶν ἀναφορῶν στίς διώξεις καί στήν τύχη τῶν Ἑβραίων.¹ Ἐνα πέ-

πλο σιωπῆς καλύπτει αὐτές τίς ὑποθέσεις, τόσο κατὰ τή διάρκεια τῆς Κατοχῆς ὅσο καί ἀρκετό καιρό ἔπειτα ἀπό αὐτή. Στήν Ἀπελευθέρωση, λόγου χάρη, οἱ κατηγορίες γιά δωσιλογισμό, πού ἀπηύθυναν οἱ ὀργανώσεις τῆς Ἀντίστασης καί τῆς ἀριστερᾶς, σπάνια —δηλαδή ποτέ— περιελάμβαναν τήν ιδιότητα τοῦ «διώκτη ἢ καταδότη Ἑβραίων», τοῦ «σφετεριστῆ τῆς περιουσίας των» ἢ, ἔστω, τῆς ἀπλῆς συνεργίας ἢ συμμετοχῆς στόν τεράστιο μηχανισμό τῆς ἐκτόπισης πού, ἐκ τῶν πραγμάτων περιελάμβανε ἀρκετούς Ἑλληνας. Νωρίτερα, στίς 24 Μαρτίου 1944, στήν πράξη ὑπ' ἀριθμόν 8 τῆς Πολιτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐθνικῆς Ἀπελευθέρωσης, μέ θέμα «Τιμωρία τῶν ὀργάνων τῶν κατακτητῶν», δέν γίνεται καμία ἀναφορά στήν ἐκτόπιση τῶν Ἑβραίων. Συνολικά, στά ἐπίσημα κείμενα τῆς Ἐπιτροπῆς, πρακτικά, ψηφίσματα, ἀποφάσεις, πράξεις κλπ., ποτέ, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, δέν γίνεται μνεία ἐβραϊκοῦ ζητήματος, ἄν καί οἱ ἐκτοπίσεις, ἀπό τά νησιά λόγου χάρη, συνεχίζονται ὡς τόν Ἰούλιο τοῦ 1944. Ἀκόμη, στά ἄρθρα τοῦ κυβερνητικοῦ ὀργάνου, τῆς *Ἐλεύθερης Ἑλλάδας*, τά ἀναφερόμενα ἐγκλήματα τῶν συνεργατῶν τοῦ ἐχθροῦ προσέβλεπαν στόν «ἐκμηδενισμό τῆς φυλῆς» —φυλῆς ἐλληνικῆς, ἐξυπακούεται— στήν ὁποία ἴσως οἱ Ἑβραῖοι τῆς χώρας, γιά τοῦς συντάκτες, συνειδητά ἢ ἀσυνείδητα, νά μήν ἀνήκαν.

Στίς ἐκθέσεις τῶν περιφερειακῶν ὀργανώσεων τοῦ ΚΚΕ ἢ τοῦ ΕΑΜ, στίς παραμονές τῆς Ἀπελευ-

1. Ὀντέτ Βαρών, *Ἑλληνικός νεανικός τύπος (1941-1945)*. Καταγραφή, 2 τόμοι, Ἱστορικό Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Ἀθήνα 1995.

θέρωσης ή άμέσως μετά από αυτήν, όταν τό σύνθημα περί τιμωρίας τών δωσιλόγων βρίσκειται στό επίκεντρο τών διεκδικήσεων και τών κινητοποιήσεων, σπάνια ή κατηγορία περιλαμβάνει τήν έναντίον τών Έβραίων δράση τών κατηγορουμένων. Η πρώτη ειδική απόφαση τής ήγεσίας του ΚΚΕ γιά τό έβραϊκό ζήτημα πάρθηκε στις 6 Οκτωβρίου του 1945, τήν τελευταία ήμέρα τών έργασιών του 7ου Συνεδρίου του Κομμουνιστικού Κόμματος τής Ελλάδας. Επρόκειτο απλώς γιά ένα ψήφισμα, ανάμεσα σέ έντεκα συνολικά (πού αναφέρονταν, ένδεικτικά, στους μικροϊδιοκτήτες, τούς δημοσίους υπαλλήλους, τούς φυλακισμένους, τίς γυναίκες κλπ., κλπ.). Στο ψήφισμα αυτό, τό 7ο Συνέδριο, άφοϋ εκφράζει τή συμπάθειά του «πρός τό πολύπαθο ισραηλιτικό στοιχείο τής χώρας μας», δηλώνει πώς τό ΚΚΕ θά άγωνιστεί, «μέ βάση τίς αρχές τής πλέριας ίσοτιμίας και ίσονομίας τών μειονοτήτων», γιά τήν «έπιτυχία τών δικαίων διεκδικήσεων τής ισραηλιτικής μειονότητας».²

Επρόκειτο γιά θετική πρωτοβουλία σέ μία έποχή κατά τήν όποία οι διασωθέντες από τά στρατόπεδα και τά κρεματόρια Έβραίοι τής χώρας μας αντιμετώπιζαν έχθρότητα και μύρια όσα προβλήματα στην επανάκτηση τών περιουσιών τους, γιά νά μή μιλήσουμε γιά τήν κοινωνική τους θέση και λειτουργία προφανώς όμως επρόκειτο γιά μία έλάχιστη ένέργεια, σέ σύγκριση μέ τήν έκταση του όλου ζητήματος τό «και πάλι καλά» δέν άπαντᾶ στά

2. Τό Κομμουνιστικό Κόμμα τής Ελλάδας. Επίσημα κείμενα, τόμ. 6, Σύγχρονη Έποχή, Αθήνα 1987, σ. 126.

έρωτήματα. Από τήν άλλη πλευρά, στό επίσημο θεωρητικό όργανο του ΚΚΕ, τήν Κομμουνιστική Επιθεώρηση, του Ιουλίου του 1945, ό Β. Αγγελίδης, σέ άρθρο του μέ τίτλο «Η ψευτοεπιστήμη του ρατσισμού και οι εκπρόσωποί της στην Ελλάδα», περιγράφει τή ρατσιστική θεωρία του ναζισμού γιά νά στιγματίσει τίς φυλετικές βάσεις πάνω στις όποιες οι υπερεθνικιστικοί κύκλοι τής Αθήνας στήριζαν τίς πολιτικές τους ιδέες αλλά και τίς διεκδικήσεις τους σέ βάρος τών γειτονικών σλαβικών χωρών. Στο όλο πόνημα, έντεκα σελίδες, δέν γινόταν ή παραμικρή μνεία στην έξόντωση τών Έβραίων τής χώρας και γενικά στό μέγιστο έγκλημα τών κρεματορίων!³

Μιά παρόμοια στάση, μία κατάσταση άγνοιας περισσότερο παρά άδιαφορίας ή έχθρότητας, συναντιέται και στις μαρτυρίες, στις άναμνήσεις όσων συμμετείχαν στην άντιστασιακή κίνηση. Από τή μία, θεωρούν άυτονόητη τήν περιστασιακή συνάντηση, στό άντάρτικο ή στις πολιτικές υπηρεσίες τής Άντίστασης, μέ Έβραίους, διωγμένους από τούς κατακτητές,⁴ από τήν άλλη όμως είναι σπάνιες οι αναφορές στή γενικότερη τύχη του έβραϊκού στοιχείου,

3. Κομμουνιστική Επιθεώρηση τής μεταδεκεμβριανής περιόδου, 1945, ανατύπωση: έκδ. Καζαντζά, Αθήνα 1976, σ. 545-555.

4. Ο αριθμός τών Έβραίων πού έντάχθηκαν στις στρατιωτικές ή πολιτικές υπηρεσίες τής Άντίστασης ύπολογίστηκε από τόν Μαζάουερ σέ περίπου 650 άτομα. Βλ. Μάρκ Μαζάουερ, Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η έμπειρία τής Κατοχής, μετ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 260. Ο τρόπος και ή μέθοδος ύπολογισμού δέν διευκρινίζονται.

καί ἀκόμα σπανιότερες οἱ τυχόν εὐθύνες ἢ ἔστω ἀνησυχίες τοῦ ἀντιστασιακοῦ κινήματος γιά τό ὄλο ζήτημα. Ὅπου χρειάζεται νά ἐξηγηθεῖ ἡ ἀπραξία (κυρίως στίς μαρτυρίες πού συλλέχθηκαν πολύ καιρό μετά τήν Κατοχή, ὅπου καί ἐτίθεντο τά σχετικά ἐρωτήματα, καθώς στίς παλαιότερες δέν φαίνεται νά ὑπάρχει οὔτε κἀν συνείδηση τοῦ γεγονότος), οἱ εὐθύνες ἀποδίδονται στήν ιδιοτυπία τῶν ἑβραϊκῶν κοινοτήτων καί στήν ἀπροθυμία τους νά συνεργαστοῦν καί νά ἀκολουθήσουν τόν δρόμο τῆς Ἀντίστασης καί τῶν ἐλεύθερων βουνῶν.

Ἡ προβληματική σχέση πού ἐμφανίζεται ἀνάμεσα στό ἰσραηλιτικό ζήτημα καί στό κίνημα τῆς Ἀντίστασης θά μπορούσε ἴσως νά στηριχθεῖ σέ περισσότερα στοιχεῖα. Νομίζω ὅμως ὅτι εἶναι ἤδη προφανής ἡ ἀσύμπτωτη, γιά νά μὴν ποῦμε ἀποκλίνουσα, πορεία, ἡ ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στό ἀντιστασιακό κίνημα καί στίς τύχες τῶν Ἑλλήνων Ἑβραίων. Οἱ σχετικές μέ αὐτό τό ἀπρόσμενο φαινόμενο ἐρμηνεῖς παρουσιάζουν μιά εὐκολη καί μιά δύσκολη πλευρά.

Ἡ μή συνάντηση τῶν δύο ὑποθέσεων εἶναι —καί αὐτό ἀποτελεῖ μιά πρώτη παρατήρηση— ζήτημα χρονικῆς συγκυρίας. Τό ἀντιστασιακό κίνημα στήν Ἑλλάδα καθυστερεῖ νά προσλάβει διαστάσεις, τέτοιες πού νά τό καθιστοῦν πολιτικό, στρατιωτικό καί κοινωνικό παράγοντα καί, ἐπιπλέον, δέν ἐμφανίζεται μέ τήν ἴδια δυναμική στίς διάφορες περιοχές πού μᾶς ἐνδιαφέρουν. Συγκροτημένη Ἑλεύθερη Ἑλλάδα ὑπάρχει —ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει καί ἐκεῖ ὅπου

ἡ παρουσία καί ἡ λειτουργία της δέν ὑπονομεύεται ἀπό ἐμφύλιες διαμάχες— ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 1943, χωρίς ὅμως ποτέ νά εἶναι ἀπλή καί χωρίς κινδύνους ἡ πρόσβαση καί ἡ παραμονή σέ αὐτή.

Στή Θεσσαλονίκη, λόγου χάρη, καί στίς γειτονικές της περιοχές, τό ἀντάρτικο, μετά τίς ἀποτυχημένες προσπάθειες τοῦ 1941-42 καί μετά τή δραματική κατάληξη τῆς ἐξέγερσης τῆς Δράμας (συμφορά πού ἡ πόλη γνώρισε μέσα ἀπό τή συρροή πλήθους προσφύγων ἀπό τήν Ἀνατολική Μακεδονία καί τή Θράκη), ἦταν πρακτικά ἀνύπαρκτο μέχρι τό καλοκαίρι-φθινόπωρο τοῦ 1943. Ἀκόμα καί στήν ἰταλοκρατούμενη Δυτική Μακεδονία —ἀν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πρόσβαση στήν περιοχή αὐτή ἦταν δυνατή— τά γεγονότα πού ἐγκαινιάζουν τήν ἐνοπλή ἀντίσταση (σύγκρουση στόν Φαρδύκαμπο) τοποθετοῦνται στίς ἀρχές Μαρτίου τοῦ 1943. Οἱ ἀξεκαθάριστοι φῆμες γύρω ἀπό τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε ἐκεῖ ἔφθασαν στή Θεσσαλονίκη τόν καιρό πού ἡ ἐκτόπιση τοῦ ἑβραϊκοῦ πληθυσμοῦ βρισκόταν σέ πλήρη ἐξέλιξη.

Ἐνα ἄλλο παράδειγμα, τά Γιάννενα. Ἐδῶ ἡ ἐκτόπιση τοῦ ἑβραϊκοῦ στοιχείου καθυστέρησε ὡς τόν Μάρτιο τοῦ 1944 καί οἱ γύρω περιοχές ἦταν μέν στά χέρια τῶν ἀνταρτῶν, ἀλλά μέ ἕναν ιδιαίτερο τρόπο. Ἐκτός ἀπό τίς γερμανικές ἐκκαθαριστικές ἐπιχειρήσεις τοῦ χειμῶνα πού δημιούργησαν στούς Γιαννιῶτες τήν πεποίθηση ὅτι, ὅπως καί νᾶ χει, εἶναι κανεῖς ἀσφαλέστερος στήν πόλη παρά στά βουνά, τά δύο ἀντάρτικα κινήματα τῆς περιοχῆς ἐδγαιναν ἀπό μιά πολύμηνη περίοδο ἐχθρότητας καί συγκρούσεων ἀναμεταξύ τους. Οἱ πρωτοβουλίες τῶν τοπικῶν ἡγητόρων, ἡ αὐτονόμησή τους, ιδιαί-

τερα στίς περιοχές βόρεια τῆς πόλης, εἶχαν δημιουργήσει κλίμα ἔντονης ἀνασφάλειας πού καθιστοῦσε τήν ἔξοδο στήν ὑπαιθρο ιδιαίτερα ἐπικίνδυνη ὑπόθεση. Στά δυτικά δέ ὑπέβοσκε πάντα ἡ διαμάχη μέ τούς Τσάμηδες.

Οἱ μόνες περιοχές ὅπου ἡ ἐκτόπιση τῶν Ἑβραίων ἐγινε σέ χῶρο ὁ ὁποῖος γειτνίαζε μέ μιά σχετικά ὀργανωμένη, λειτουργική καί μέ πραγματικές δυνατότητες Ἀντίσταση ἦταν ἡ Θεσσαλία, ἡ Χαλκίδα καί ἀκόμα, κάτω ἀπό διαφορετικές συνθήκες, ἡ Ἀθήνα. Στίς περιοχές αὐτές συναντᾶμε καί τό μεγαλύτερο ποσοστό διασωθέντων Ἑβραίων – μεγαλύτερο τοῦ 50%. Ἡ γειτνίαση τῆς ὀργανωμένης, ἰσχυρῆς Ἀντίστασης δέν ἦταν φυσικά ἡ μόνη αἰτία. Πρέπει νά συνυπολογιστεῖ ὅτι οἱ ἐδῶ ἑβραϊκές κοινότητες, συγκροτούμενες ἀπό Ρωμανιώτες, δύσκολα ξεχώριζαν ἀπό τούς ὑπόλοιπους Ἕλληνες καί ὅτι ἡ ἰταλική παρουσία, ὡς τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1943, εἶχε ἐπιτρέψει τήν προετοιμασία τῶν συνειδήσεων καί τῶν μέσων.

Σίγουρα πάντως ἡ προσφυγή στό ἀντάρτικο καί στήν ὀρεινή Ἑλλάδα δέν ἦταν ἀπλή ὑπόθεση γιά τούς Ἑβραίους τῶν περισσότερων περιοχῶν. Ἐκτός ἀπό τό προφανές, τή σταθεροποιημένη δηλαδή ὑπαρξη αὐτῆς τῆς δυνατότητας, τήν ἰσχυροποίηση τῆς Ἀντίστασης, ἔπρεπε νά λειτουργήσουν καί οἱ μηχανισμοί σύνδεσης.⁵ Ἡ ἀτομική ἔξοδος πρὸς τό

5. Ἡ δύσκολη –ἀλλά καί ἐφικτή– ἀναζήτηση «συνδέσμου γιά

βουνό περιέκλειε ἄφθονους κινδύνους, ὅταν γινόταν αὐτόβουλα. Τά φυλάκια τοῦ ΕΛΑΣ, ιδιαίτερα μετά τόν κυκεῶνα τῶν ἐκκαθαριστικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ ἐχθροῦ καί τίς ἐμφύλιες συρράξεις τοῦ φθινοπώρου-χειμῶνα τοῦ 1943-44, ἦταν ἐπικίνδυνα καχύποπτα ἀπέναντι σέ ὅσους ἔρχονταν ἀπό τίς πόλεις χωρίς «σημείωμα» τοῦ μηχανισμοῦ, τῶν πολιτικῶν ὀργανώσεων. Ἡ καχυποψία ἀπέναντι σέ ὅσους ἐπικαλοῦνταν τήν ιδιότητα τῶν Ἑβραίου εἶχε ἐνταθεῖ ἀπό τήν κατάχρηση: πολλοί ἀπό ἐκείνους πού εἶχαν λόγους νά ἀποφύγουν τόν ἐαμικό ἔλεγχο (εἴτε ἀληθινοί πράκτορες τῶν Γερμανῶν καί τῶν κατοχικῶν ἀρχῶν εἴτε μαυραγορίτες, μέλη ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων κ.ο.κ.) αὐτοπροσδιορίζονταν ὡς διωκόμενοι Ἑβραῖοι γιά νά γλιτώσουν περαιτέρω ἐλέγχους. Οἱ περιπτώσεις κακῆς συμπεριφορᾶς ἀπό τήν πλευρά τῶν ἀνταρτῶν τοῦ ΕΛΑΣ πρὸς ἑβραϊκές οἰκογένειες πού ἐπιχειροῦσαν νά διαφύγουν πρὸς τή Μέση Ἀνατολή, ιδιαίτερα στήν Εὐβοία, ἡ «φορολόγηση», ἡ καταλήστευση δηλαδή τῶν ὑπαρχόντων τους, ὀφειλόταν μᾶλλον στήν ἔλλειψη τοῦ μαγικοῦ «σημειώματος» πού καθιστοῦσε τούς φυγάδες ἐν δυνάμει ὑπόπτους ἢ, παραλόγως πως, ὄργανα τοῦ ἐχθροῦ – στή λογική ὅτι ὅσοι δέν εἶναι μαζί μας δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι μέ τούς ἀπέναντι.

Ἡ εὐκολία ἢ ἡ δυσκολία τῆς ἀπόκτησης τοῦ «σημειώματος» ἐξαρτιόταν ἀπό τήν ὑπαρξη ἰσχυρῶν παράνομων ἀντιστασιακῶν μηχανισμῶν στήν

τό βουνό» περιγράφεται ἀπό τόν Λεών Περαχία στό Μαζάλ. Ἀναμνήσεις ἀπό τά στρατόπεδα τοῦ θανάτου (1943-1945), Θεσσαλονίκη 1990, σ. 18-19.

πόλη αλλά και τις δυνατότητες τῶν ἑβραϊκῶν οικογενειῶν νά ἔρθουν σέ ἐπαφή μέ αὐτές. Στή Θεσσαλονίκη, γιά παράδειγμα, ὁ ἑβραϊκός πληθυσμός, παρά τις παλαιές ἀριστερές παραδόσεις του καί τή συμμετοχή του στό σοσιαλιστικό ξεκίνημα, εἶχε ἐδῶ καί καιρό ἀποκοπεῖ ἀπό τό κομμουνιστικό κίνημα. Ἡ κοινή ἐχθρότητα, Ἑβραίων καί κομμουνιστῶν, πρὸς τις φασιστικές καί ἀντισημιτικές ἐθνικιστικές ὀργανώσεις τῆς πόλης στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1930 καί ἡ συχνή ταύτιση, στόν συντηρητικό Τύπο καί τήν προπαγάνδα, τῶν κομμουνιστῶν καί τῶν Ἑβραίων, ὡς ὀργάνων τῆς ἴδιας καί τῆς αὐτῆς «συνωμοσίας» ἐνάντια στόν ἑλληνισμό, δέν ἔφεραν πῶς κοντά τις δύο ομάδες. Τό ΚΚΕ εἶχε ἐπιλέξει ὡς προνομακό χῶρο παρέμβασής του τόν προσφυγικό περίγυρο τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος βρισκόταν σέ ἀνταγωνισμό καί σέ διάσταση μέ τό ἑβραϊκό της στοιχεῖο. Ἴσως στήν ἀποκοπή αὐτή νά συνετέλεσαν καί οἱ σιωνιστικές κινήσεις, οἱ ὁποῖες ἀπό τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 ἀναπτύχθηκαν στήν πόλη.

Στή Θεσσαλονίκη τῆς Κατοχῆς, οἱ πολιτικές ὀργανώσεις τοῦ ΚΚΕ ἢ τοῦ ΕΑΜ, μετά τις ἀποτυχίες, τις παλινδρομήσεις καί τά προβλήματα τοῦ 1941-1942, εἶχαν προσανατολίσει τις δραστηριότητές τους στό συνδικαλιστικό διεκδικητικό κίνημα, στά ζητήματα διατροφῆς καί βελτίωσης τῶν ὄρων ἐργασίας. Σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, αὐτή ἡ ἐπιλογή μπορούσε νά λειτουργήσει ἀρνητικά ὡς πρὸς τις τύχες τῶν Ἑβραίων τῆς πόλης. Μιά σχετική ἐνδειξη παραθέτει ὁ Χάγκεν Φλάισερ. Σημειώνει ὅτι μιά ἀπό τις ἀφορμές γιά τή συγκέντρωση ἐξευτελισμοῦ τῶν ἀρρένων Ἑβραίων τῆς πόλης στίς 11 Ἰουλίου 1942 στήν πλατεία Ἐλευθερίας (συγκέντρωση ἢ ὁ-

ποία σηματοδότησε τήν ἔναρξη τῶν μεθοδικῶν διωγμῶν πού κατέληξαν στήν ἐκτόπιση καί τόν ἀφανισμό) ἦταν μιά «συνδικαλιστικοῦ τύπου» διαμαρτυρία τοῦ γενικοῦ διοικητῆ Μακεδονίας, Χρυσοχόου. Σύμφωνα μ' αὐτήν, οἱ Ἑβραῖοι τῆς πόλης ἀπολάμβαναν μέχρι τότε «προνομίων»(!) ὡς πρὸς τις ἀγγαραεῖες, τήν ὑποχρεωτική ἐργασία καί τά οικονομικά δοσίματα πρὸς τις ἀρχές Κατοχῆς.⁶ Ὅσο καί ἂν εἶναι ἀμφίβολο τό κατά πόσον ἡ παραπάνω ἀναφορά ἐξέφραζε τή διάθεση σημαντικοῦ ποσοστοῦ τῶν χριστιανῶν ἐργαζόμενων τῆς πόλης, μπορούμε νά τή συνδέσουμε μέ τις προηγούμενες ἐντάσεις, ἐχθρότητες καί καχυποψίες. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι φυσικά αὐτονόητο πῶς ἡ φοβισμένη καί ἀμήχανη ἡγεσία τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητας, στό πλαίσιο τῆς ἀκολουθούμενης πολιτικῆς τῆς «νομιμοφροσύνης», θεωροῦσε ἀδιανόητο κάθε ἄνοιγμα πρὸς τόν ὑπόγειο χῶρο τῶν παράνομων ἀντιστασιακῶν μηχανισμῶν, καί εἰδικά ἐκείνων μέ κομμουνιστικό χαρακτήρα.

Οἱ κοινωνικές καί πολιτικές ἀναντιστοιχίες, προσιθέμενες στή χρονική ἀσυμφωνία τῶν ἀντιστασιακῶν δυνατοτήτων ὡς πρὸς τις κρίσιμες στιγμές τῆς ἐκτόπισης, ἔκλειναν ἀσφυκτικά τις προσβάσεις πρὸς τόν ἀντιστασιακό χῶρο. Γιά τοὺς Ἑβραίους τῆς Θεσσαλονίκης πού ἐπιθυμοῦσαν νά ἀποφύγουν τό μοιραῖο, τό πέρασμα στίς ἰταλοκρατούμενες περιοχές ἦταν ἡ μόνη ρεαλιστική διέξοδος. Ἡ περιπλάνηση στά βουνά, σέ ἀναζήτηση ἢ σέ ἀναμονή τοῦ

6. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα καί οὐράσια. Ἡ Ἑλλάδα τῆς Κατοχῆς καί τῆς Ἀντίστασης*, τόμ. Β', Παπαζήσης, Ἀθήνα 1995, σ. 304.

αντάρτικου και της 'Ελεύθερης 'Ελλάδας, παρέμεινε μιά τελείως περιθωριακή δυνατότητα.

Οι σωζόμενοι από εκείνη τήν εποχή κατάλογοι ανταρτών και μελών αντιστασιακών οργανώσεων είναι σπάνιοι και συχνά αναξιόπιστοι, καθώς έχουν συντεθεί σε μεταγενέστερες εποχές, με βάση τις αναμνήσεις. 'Εξάλλου, η καταγραφή του ανθρώπινου δυναμικού της 'Αντίστασης, σε κάθε επίπεδο, ήταν μιά δύσκολη υπόθεση ή όποια, όποτε πραγματοποιήθηκε, αποσκοπούσε σε πολύ συγκεκριμένους, προπαγανδιστικούς ή νομιμοποιητικούς, στόχους και κατά συνέπεια ήταν σε κάποιο βαθμό ανειλικρινής. Η αναζήτηση μάλιστα έβραϊκών ονομάτων σε αυτούς τους πίνακες προσκρούει στις έλλειψεις λειτουργίας της μνήμης. Οι άνθρωποι ξεχνούν πολύ εύκολα ξενικά ονόματα και ανθρώπους διαφορετικούς από τον κοινότοπο μέσο όρο. Τό ίδιο συμβαίνει με τους 'Αρμένιους αγωνιστές, λόγου χάρη, οι οποίοι είναι, στην πράξη, και οι μόνοι που κάνουν αναφορά στους συμπατριώτες τους αντιστασιακούς.

Παρά τις παραπάνω επιφυλάξεις, οι πίνακες αντιστασιακών που διαθέτουμε μπορούν να μάς πούν όρισμένα πράγματα. Όσον αφορά τον ΕΔΕΣ της 'Ηπείρου, ένδεικτικά, στά 1.850 ονόματα ανταρτών μη καταγόμενων από τήν περιοχή της 'Ηπείρου (οι περισσότεροι προέρχονταν από τήν Αιτωλοακαρνανία, τήν Κρήτη, τή Θεσσαλία, τήν 'Αθήνα αλλά και τήν Κέρκυρα, τά 'Ιόνια, τή Θεσσαλονίκη κλπ.) δέν συναντούμε κανένα έβραϊκό όνομα. Σε περίπου 11.000 ονόματα αγωνιστών του ΕΔΕΣ, μάχιμων ή μη, τά ονόματα που πιθανόν ανήκουν σε 'Εβραίους

είναι σαφώς λιγότερα από δέκα.⁷ Η έκταση δέ όπου δρα ο μάχιμος ΕΔΕΣ περιλαμβάνει τήν Κέρκυρα, τά 'Ιόνια νησιά και τά Γιάννενα, περιοχές μέ έντονη έβραϊκή παρουσία, ένω δέχεται διωκόμενους ή έθελοντές από τήν 'Αθήνα, τή Θεσσαλία, τή δυτική Μακεδονία αλλά και τήν ανατολική Μακεδονία ή τή Θράκη. Τό γεγονός ότι ή καταγραφή των ανταρτών του ΕΔΕΣ έγινε σε περιόδους «έθνικοφροσύνης» ίσως νά έχει τή σημασία του, όμως ή σχεδόν πλήρης απουσία αναφοράς στο έβραϊκό στοιχείο είναι ένδεικτική.

Στήν Εύβοια, στήν έλεγχομένη από τό ΕΑΜ-ΕΛΑΣ περιοχή θά μπορούσαμε νά υποθέσουμε τήν ύπαρξη έβραϊκής παρουσίας, καθώς ή μεγάλη πλειοψηφία των 'Εβραίων της Χαλκίδας κατέφυγε στά όρεινά χωριά, ένω επιπλέον στο νησί έφθαναν φυγάδες από τήν 'Αθήνα ή από τά στρατόπεδα εργασίας του βοιωτικού κάμπου, όπου δούλευαν σε άγχαρειές εκατοντάδες 'Εβραίοι από τή Θεσσαλονίκη και άλλες περιοχές. Η υπόθεση δέν διαψεύδεται: έκτός από τήν έβραιοπούλα Μεντή, δασκάλα 18 χρονών, που θανατώθηκε μαρτυρικά στους Στροπώνες και κατέλαβε κεντρική θέση στο αντιστασιακό πάνθεο, συναντούμε μέ μεγαλύτερη συχνότητα απ' ό,τι άλλου έβραϊκά ονόματα στους καταλόγους τόσο

7. Από μεθοδική αποδελτίωση που πραγματοποίησε ο γράφων μέ βάση επίσημα έγγραφα, μαρτυρίες ή δημοσιευμένους καταλόγους. Ο πιο βασικός από τους τελευταίους (για τον ΕΔΕΣ και άλλες μη έαμικές οργανώσεις) βρίσκεται στο βιβλίο του Γεωργίου Κόντου *Ιστορικά γεγονότα και άγώνες έθελοθυσίας διά τήν επιβίωσιν του Έθνους*, τόμ. Β', 'Αθήνα 1984.

των στρατιωτικῶν ὅσο καί τῶν πολιτικῶν ὀργανώσεων. Δύο ἀπό τούς καταγραμμένους Ἑβραίους ἀντάρτες τοῦ 7ου Συντάγματος τοῦ ΕΛΑΣ ἦταν ἀπό τή Θεσσαλονίκη (Ἰακώβ Καμχή καί Δαυίδ Σιών).⁸

Στήν περιοχή τῆς Στερεᾶς, σέ ἓνα ἀπό τά πιό γνωστά πλήγματα πού υπέστη ὁ ΕΛΑΣ ἀπό Γερμανούς καταδρομεῖς, στήν Ἁγία Τριάδα Καλοσκοπῆς, στίς 5 Ἰανουαρίου τοῦ 1944, καταστράφηκε ὀλοσχερῶς μιά διμοιρία τοῦ 1ου Λόχου τοῦ 34ου Συντάγματος τοῦ ΕΛΑΣ. Ἀνάμεσα στά 32 θύματα, οἱ δύο ἦσαν Ἑβραῖοι. Ἡ μνήμη μάλιστα τούς ἐπαιξε ἄσχημο παιχνίδι καθῶς στόν κατάλογο τῶν νεκρῶν, ἐνῶ ὄλοι οἱ ἀντάρτες διαθέτουν πλήρη ὀνόματα καί τόπους καταγωγῆς, εἰδικά γι' αὐτούς ἀναφέρονται τά στοιχειώδη: «Δαυίδ, ἰσραηλίτης..., Βενιαμίν, ἰσραηλίτης...». Ἀπλῶς ἡ παρουσία τους, δηλαδή.⁹

Στήν περιοχή τοῦ ΕΛΑΣ, στήν κεντρική Μακεδονία, στά γύρω ἀπό τή Θεσσαλονίκη συγκροτήματα, κάποια πιό ἔντονη ἑβραϊκή παρουσία ἐκδηλώνεται στήν περιοχή τοῦ 16ου Συντάγματος τοῦ ΕΛΑΣ, στό Βέρμιο. Στό τέλος τῆς Κατοχῆς, δύο ἀπό τούς δεκαεννέα συνολικά Θεσσαλονικεῖς ἀντάρτες τοῦ Συντάγματος εἶναι Ἑβραῖοι (Ἀβραάμ Κάρασσο καί Ἰακώβ Μωσέ), ἐνῶ κάποιοι ἄλλοι σκοτώθηκαν ἢ ἐκτελέστηκαν στίς μεγάλες ἐκκαθαριστικές ἐπιχειρήσεις τῆς ἀνοιξῆς τοῦ 1944.¹⁰ Μιλᾶμε,

8. Γιάννης Δουατζής, *Ἐθνική Ἀντίσταση. Ἡμερολόγιο Καπετάν Ὄθρου. Στερεά, Εὐβοία...*, τόμ. Β', Αἰχμή, Ἀθήνα 1983, σ. 1080-1083, 1195, 1240-1243, 1265 κ.ά.

9. Μιλτιάδης Παπαθανασίου, «Πῶς χάθηκε μιά ὀλόκληρη διμοιρία τοῦ ΕΛΑΣ στήν Ἁγία Τριάδα Καλοσκοπῆς», περ. *Ἐθνική Ἀντίσταση*, συλλογή 38η (Δεκέμβρης 1983), σ. 7.

φυσικά, γιά ἓνα σύνολο πολλῶν ἑκατοντάδων καταγραμμένων ἀνταρτῶν τοῦ Συντάγματος. Στίς ἄλλες μονάδες τῆς περιοχῆς τά ἑβραϊκά ὀνόματα εἴτε ἀπουσιάζουν εἴτε εἶναι σπανιότατα. Πρέπει ὅμως ἐδῶ νά προστεθεῖ ὅτι οἱ καταγόμενοι ἀπό τή Θεσσαλονίκη ἀντάρτες ἀποτελοῦσαν, γενικά, πολύ μικρό ποσοστό στίς μονάδες τοῦ ΕΛΑΣ πού βρίσκονταν κοντά στήν πόλη. Ἡ συντριπτική πλειονότητα προερχόταν ἀπό τόν ἀγροτικό χῶρο, ἀπό τά χωριά τῆς περιοχῆς. Στό μέτρο πού ἀφορᾶ τό θέμα μας, ἀξίζει νά σταθοῦμε λίγο στό φαινόμενο αὐτό, πού μπορεῖ νά χαρακτηριθεῖ καθολικό στήν Ἑλλάδα τῆς ἑνοπλῆς Ἀντίστασης.

Τό ποσοστό τῶν ἀνταρτῶν πού προέρχονταν ἀπό τίς πόλεις ἦταν πάντα μικρό στίς ἀντάρτικες μονάδες τοῦ ΕΛΑΣ, ἀκόμα καί σέ ἐκεῖνες πού βρίσκονταν στίς παρυφές μεγάλων πόλεων. Ἡ Πη Μεραρχία τοῦ ΕΛΑΣ λόγου χάρη, μιά μονάδα πού συγκροτήθηκε στίς παρυφές τῆς Ἀθήνας τίς παραμονές τῆς Ἀπελευθέρωσης, διέθετε πολύ μικρό ποσοστό Ἀθηναίων, ἴσως κάτω ἀπό 5%, σέ ἀντίθεση μέ τά Τάγματα Ἀσφαλείας, ἐναντίον τῶν ὁποίων πολέμησε στή Βοιωτία, πού εἶχαν συγκροτηθεῖ ἀπό Ἀθηναίους. Μιά πρόχειρη ἀποδελτίωση τῶν Πρακτικῶν τῶν συνεδριάσεων τῆς Πολιτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐθνικῆς Ἀπελευθέρωσης ἀποδεικνύει ὅτι τό σύνολο τῶν συζητήσεων περί οικονομικῶν καί κοινωνικῶν θεμάτων ἀφοροῦσε τήν ἀγροτική Ἑλλάδα.

10. Ἀπό καταλόγους πού συνέταξε ὁ γράφων, ἀποδελτιώνοντας τό περιοδικό *Ἐθνική Ἀντίσταση*, καθῶς καί δημοσιευμένες ἀναμνήσεις καί μαρτυρίες.

Θά μπορούσαμε νά πολλαπλασιάσουμε τά παραδείγματα, πού συνηγοροῦν στήν ὑπόθεση μιᾶς σχετικῆς ἀδιαφορίας τῆς Ἐλεύθερης Ἑλλάδας γιά τόν κόσμο τῶν πόλεων καί τά προβλήματα του, καί ἀντιστρόφως. Ἡ κύρια πλευρά τοῦ ἀντιστασιακοῦ κινήματος, ἐκείνη τοῦ ἔνοπλου ἀγώνα καί τῶν ἐλευθέρων βουνῶν, ἔχει σαφῶς ἀγροτική σύνθεση καί ἔντονα τονισμένη ἀγροτική πολιτική. Στίς πόλεις, στό κάτω κάτω, κυριαρχοῦσαν οἱ ἐλληνικές ἢ ξένες ἀρχές Κατοχῆς καί τά οικονομικά ζητήματα λύνονταν κυρίως διαμέσου τῆς ἐπισήμως ἐλεγχόμενης διεθνούς βοήθειας, τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ καί τῶν ἐντοπίων, ἡμικρατικῶν ἢ κρατικῶν, ὀργανισμῶν του. Τό ἀστικό ἀντιστασιακό κίνημα ἦταν ἐκ τῶν πραγμάτων διεκδικητικό, μέ περιορισμένους δηλαδή πολιτικούς καί κοινωνικούς ὀρίζοντες.

Διακρίνουμε στό σημεῖο αὐτό μιᾶ ἐπιπρόσθετη αἰτία ἀποξένωσης τοῦ ἑβραϊκοῦ προβλήματος ἀπό τό ἀντιστασιακό κίνημα. Τό πρῶτο ἦταν καθαρά ὑπόθεση τῶν πόλεων, τό δεύτερο κυρίως ὑπόθεση τῆς ὑπαίθρου. Μιᾶς ὑπαίθρου στήν ὁποία, ἂν καί δέν ἐκφράστηκαν ἀντισημιτικές διαθέσεις, βρισκόταν ἀκόμα στόν ἀστερισμό τοῦ παραδοσιακοῦ συντηρητισμοῦ, ὅπου τά παθήματα τοῦ ἀλλόθρησκου, τοῦ πολιτισμικά ξένου, τοῦ Ἑβραίου ιδιαίτερα (ὁ λανθάνων, ὁ ἔρπων ἀντισημιτισμός ἦταν ἰσχυρός σέ κοινωνίες πού εἶχαν γαλουχηθεῖ μέ αὐτόν) δύσκολα μπορούσαν νά συγκινήσουν, ἀκόμα κι ἂν ὁ ἐχθρός, ὁ θύτης ἦταν ὁ ἴδιος: οἱ ναζί καί οἱ συνεργάτες τους.

Ἡ σύγκριση τῆς τύχης τοῦ ἑβραϊκοῦ στοιχείου στή χώρα μας μέ ἀνάλογες τύχες ἄλλων ὁμάδων μέ ιδιαίτερα θρησκευτικά ἢ πολιτισμικά χαρακτηριστικά δέν μπορεῖ νά μᾶς βοηθήσει πολύ. Στόν ἀστικό

χώρο, ἡ μόνη ὁμάδα μέ παραπλήσια χαρακτηριστικά ἀλλά μέ τελείως διαφορετικό ἱστορικό, κοινωνικό καί ἐν τέλει δημογραφικό βάρος ἦταν οἱ Ἀρμένιοι. Ἐναντίον τους δέν ὑπῆρχε ἰδεολογική φόρτιση, στή διάσταση τοῦ ναζιστικοῦ ἀντισημιτισμοῦ, ἡ κοινωνική τους παρουσία ἦταν σαφῶς πιό περιορισμένη καί διακριτική, ἐνῶ τό εἰδικό βάρος τῆς παρουσίας τους, γιά ἱστορικούς λόγους, ἦταν ιδιαίτερα περιορισμένο. Ἐπιπλέον, λόγω τῶν σχέσεών τους μέ τή Σοβιετική Ἐνωση εἶχαν, σέ σημαντικό ποσοστό, ὄχι μόνο συμπάθειες ἀλλά καί ὀργανωτικές σχέσεις μέ τό κομμουνιστικό καί κατ' ἐπέκταση τό ἀντιστασιακό κίνημα. Ἀκόμα, λαός κυνηγημένος καί μέ πλούσιες ἐμπειρίες, δέν παρέμεναν προσηλωμένοι στήν οἰκογένεια καί στήν κοινότητα, καί γνώριζαν νά ἀποφεύγουν τίς κακοτοπιές, ιδιότητα πού ἀποδείχθηκε ἀπό τά ἐπιτεύγματά τους στόν χώρο τῆς μαύρης ἀγορᾶς, στίς παρυφές τῆς Ἀθήνας. Εἶχαν δηλαδή ἀμέτρητες διαφορές σέ σχέση μέ τήν ἑβραϊκή περίπτωση. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν τό ἴδιο. Στούς μῆνες μετά τήν Κατοχή ὅσοι κατάφεραν νά ἐπιβιώσουν ἀπό αὐτήν τή θεομηνία ἀκολούθησαν δρόμους παράλληλους —κατ' οὐσίαν, ὄχι ὡς πρός τόν γεωγραφικό προσανατολισμό— μέ πολλούς ἀπό τοὺς διασωθέντες Ἑβραίους. Ἐπιβιβάστηκαν σέ πλοῖα μέ περιορισμό τῆ Σοβιετική Ἀρμενία, ἀκριβῶς ὅπως οἱ δεύτεροι πῆραν, σέ σημαντικό ποσοστό, τόν δρόμο πρός τήν Παλαιστίνη. Καί ἡ μνήμη τῆς παρουσίας τους, ἀνάμεσα στοὺς σημερινούς Ἕλληνες, πάσχει ἀνάλογα. Τό μπλόκο τῆς Κοκκινιάς τό θυμόμαστε καί τό τιμοῦμε (ἀπό τό 1975 καί μετά), ἀλλά πολύ λιγότερο ἕως καθόλου τό ἀντίστοιχο στό Δουργούτι...
Λιγότερο διαφοροποιημένες πολιτισμικά ὁμάδες

άνθρώπων, στον ελληνικό χώρο της Κατοχής, γνώρισαν επίσης μεγάλο ποσοστό απωλειών, χωρίς φυσικά να φθάσουν ως τον πλήρη αφανισμό. Οι αποκλεισμένοι Κρητες φαντάροι και οι ανάπηροι του πολέμου στά αθηναϊκά νοσοκομεία έδωσαν τό μεγάλο ποσοστό τών θυμάτων στην πείνα του 1941-42. Οι πρόσφυγες από την Ανατολική Μακεδονία και τή Θράκη έμειναν επίσης έκθετοι στό θανατικό, παρά τίς φροντίδες του κρατικού μηχανισμού και τήν έντονη μετέπειτα έμπλοκή τους στό αντιστασιακό κίνημα. Η επίδωση σέ εκείνους τούς καιρούς προϋπέθετε ισχυρή κοινωνική στήριξη και δυνατότητες έλιγμών, ευελιξίας ως πρός τίς τακτικές επίδωσης, τίς κοινωνικές επιλογές και συμπεριφορές. Οι Έβραϊοι τής Ελλάδας δέν είχαν ούτε τό ένα ούτε τό άλλο.

Σέ μιά τέτοια περιήγηση, γιατί μόνο μέ τόν όρο αυτό μπορούμε νά εκφράσουμε τήν άμηχανία μας μπροστά στίς σιωπές και στά στεγανά πού διακρίνονται στίς σχέσεις του υπό έξόντωση ελληνικού έβραϊσμού μέ τήν αντιφασιστική Αντίσταση, συμπέρασμα δέν μπορεί νά υπάρχει. Επιτρέψτε μου νά τό αντικαταστήσω μέ μιά γενική υπόθεση εργασίας.

Οι περίοδοι έντονης ρευστότητας, σέ όλους περίπου τούς τομείς κοινωνικής δραστηριότητας, λειτουργούν διαλυτικά ως πρός τίς δεδομένες ισορροπίες του κοινωνικού χώρου. Μέ αυτή τήν έννοια καταλύουν τίς άνοχές και αναδεικνύουν τίς κρυμμένες αντιθέσεις — πολύ συχνά έρήμην τών στενά έννοουμένων ταξικών συμφερόντων και προθέσεων.

Σέ τελευταία άνάλυση, ή όλη διαδικασία τείνει στην άναζήτηση νέων ισορροπιών, νέων κανόνων άνοχής και συμπεριφορās. Άνεξάρτητα έν μέρει από τόν πολιτικό και ιδεολογικό προσανατολισμό της, ή διαδικασία αναδιάρθρωσης λειτουργεί ένοποιητικά, έπανενοποιεί τήν κοινωνία σέ νέες βάσεις και αξίες. Σέ τέτοιες συνθήκες, οι μηχανισμοί προστασίας και άνοχής του διαφορετικού άκυρώνονται: αναζητείται ή όμογενοποίηση μέ τρόπους απόλυτους, πού άπαγορεύουν τήν κατανόηση και τήν άποδοχή του — έστω και σέ παράλληλες διαδρομές κινούμενου — ξένου-μή δικού μας.

Μέ τόν τρόπο αυτό, δύο χώροι πού ήρθαν σέ σύγκρουση μέ τόν ναζισμό, πού απέκτησαν μ' αυτόν σχέσεις απόλυτης έχθρότητας και θανάτου, έμειναν άναμεταξύ τους ξένοι στίς κρίσιμες στιγμές δέν συναντήθηκαν και προτίμησαν νά γράψουν δύο διαφορετικές ιστορίες.